

Гојко ВУКМАНОВИЋ

ПОЛОЖАЈ РАДНИКА НА ИЗГРАДЊИ СОЛАНЕ У УЛЦИЊУ (1927—1934)

Тридесетих година овог вијека Улцињ је имао 4.000 становника, који су се бавили пољопривредом, сточарством, маслинарством (околина има око 50.000 маслинових стабала), рибарством и унеколико занатима. Према једном податку из 1931 године, у Улцињу је било: обућара 12, дрводјеља 9, зидара 8, пекара 12, бербера 6 и ковача 3.¹ Улцињски трговци извозили су маслиново уље, зунге (биљне жилаве стабљике за плетење столица, корпи, преса за цијеђење уља и сл.), вуну, рибу, коже, дрво и суве смокве.² У селима око Улциња становништво се бавило земљорадњом, сточарством и маслинарством. Овакав састав становништва трајао је већ дуго времена, јер на подручју Улциња нијесу извођени никакви радови, који би упослили један дио становништва. Појава нешто више радништва везана је за изградњу неколико објеката на подручју Улциња као што су: солана (у првом реду), затим водовод, пристаниште,³ хотел и колски пут Бар — Улцињ. Ова радилишта упошљавају дијелом становништво из Улциња и околине, а дијелом са стране. Тако се крајем треће деценије овога вијека појављује у Улцињу радничка класа, највише запошљена на изградњи солане, па ћемо се углавном на њој и задржати.

До изградње улцињске солане у нашој земљи со се производила у Босни (Крека и Симин Хан) и у Далмацији (Паг и Стоп). Босанске солане могле су да даду око 50.000 тона соли годишње, а далматинске око 10.000 — укупно око 60.000 тона соли. Потрошња соли у нашој земљи достиже око 100.000 тона годишње, па смо били принуђени да увозимо око 40.000 тона из иностранства. Да би смањила увоз соли, Монополска управа Југославије одлучила је 1920 године да се на нашој обали нађе нај-

Слободна мисао, бр. 32, 9 VIII 1931.

² Исто.

³ Изградњу пристаништа Улцињани су постављали у први план. Др Марко Поповић, члан Обласне скупштине, поднио је Скупштини предлог да хитно подјејствује код надлежних да рад на подизању луке у Улцињу што прије опочне (Црна Гора, бр. 7, 12 III 1927).

повољније мјесто за изградњу једне солане већег капацитета. Стручњаци су прегледали нашу обалу и дали мишљење да за изградњу солане најповољнији услови постоје у Улцињском Пољу, близу Зогајског Језера и канала Милена.⁴ Они су предложили да се у Улцињском Пољу изгради солана са годишњим капацитетом око 15.000.000 кг. Управа монопола није прихватила да се гради солана тако малог капацитета, па је одредила да се испита већи комплекс земљишта за изградњу солане са капацитетом од 30.000—40.000 тона соли. Овај захтјев био је прихваћен и 1924 године Монополској управи поднијет је пројект по замисли инж. Гвида Гризогоно за подизање солане у Улцињу са годишњим капацитетом око 35.000 тона.⁵ (Скица на стр. 551). Крајем 1926 године приступило се откупу земљишта на мјесту предвиђеном за изградњу солане. У том циљу посјетио је Улцињ фебруара 1927 године изасланик државног монопола Соколовић. Власници земљишта на којему је требало отпочети изградњу солане дали су пристанак за уступање земљишта, односно за продају. За потребе солане откупљено је земљиште боље врсте (њива и ливада) 1,935.508 м² за 2,129.058,80 динара, а земљишта неподесног за пољопривреду 3,103.225 м² за 426.483,75 динара, укупно 5,038.733 м² за суму од 2,594.542,55 динара. Слободна мисао донијела је о томе ову биљешку: „Сопственици земљишта из Улциња и околине примили су 2,600.000 динара. Кад је већ оволики новац примљен, требало је створити потребну иницијативу да се тај новац опет претвори у једну установу која би корисно народу служила, а поглавито Улцињу. Од задруге, банке, па до мање индустрије, овај велики капитал могао се корисно употријевити. Умјесто тога у Улцињу су прорадиле кафане и улице. Пило се и веселило на све стране, јер како народ каже: „Паре не муче но буче.“⁶ Осим откупљених 5,038.733 м² солана обухвата и Зогајско Језеро са 1,800.000 м² и мочварног земљишта за 1,804.267 м² — укупно 864,3 хектара.⁷ Попис земљишта које је требало откупити извршен је до краја фебруара 1927 године. Такође се отпочело и са исплатом новца власницима парцела. Најбоље земљиште (оранице, ливаде) плаћано је 2.000 динара по ралу, док су остале површине (баре, мочваре) плаћане по 250 и 500 динара. Радове на солани отпочео је инж. Гвидо Гризогоно.⁸ Изградња солане започета је 1927 године и са прекидима и многим тешкоћама довршена је сјесени 1934

⁴ Улцињ има у години сунчаних дана као Каиро.

Инж. Анте Колудровић и Младен Франић, Сол и морске солане, Загреб 1954, стр. 147.

⁵ Слободна мисао, бр. 242, 8 V 1927.

⁷ Непубликовани извјештај инж. Гвида Гризогоно од фебруара 1929 уступио ми је Нико Газивода, сада службеник солане.

⁸ Црна Гора, бр. 15, 25 II 1927.

године, са укупним трошковима од 55.000.000 ондашњих динара.⁹ Укупна површина солане износи 8.412.000 м², од које 6.612.000 м² заузимају 4 групе базена испарења од почетног степена мора до пуне zasiћености и базени кристализације. Површина базена за кристализацију соли износи 730.000 м².¹⁰

Управа државних монопола расписала је јула 1927 године прву оферталну лицитацију за извршење земљаних радова на подизању солане у Улцињу, на дионицама I, II, III и IV; на изградњи пет пропуста из бетона и изради дрвених вратница и облога даскама насипа соних базена са предрачунском сумом у износу од 7.221.564 динара.¹¹ У склопу почетних радова било је предвиђено да се подигне зграда за електричну централу и зграде за пумпе у вриједности 1.238.060,41 динара. Такође се одмах морало приступити радовима за поправку постојећих насипа код Св. Ђорђа (предрачунска сума 68.055 дин.) и код Ђурана на Бојани (предрачунска сума 62.529 динара).¹²

У 1927 години извођач радова на изградњи солане био је Корољевић. Године 1928—9 радове на солани изводили су Тирнанић — Рокотов. На радилишту је било упошљено неколико стотина радника из Улциња и околине, а неколико са стране. У зимском периоду радни дан је био 8 часова, док је преко љета трајао 10 часова. Радничке наднице су се кретале од 2,50 до 3,50 динара по сату. Квалификовани радници (а таквих је било мало) били су нешто боље плаћени (од 4—5 динара по сату). Тежи послови на солани: земљани радови, насипи, канали и сл., плаћани су по акорду од 8—11 динара по кубичку избачене земље. Тако је један дио послова на солани извођен акордом, што је утицало на већу експлоатацију радника, а други дио се обављао режиски.

Радници из Улциња и околине долазили су на радилиште од својих кућа, док су радници са стране били смјештени у слабим дрвеним баракама. Исхрана за раднике била је слабо организована. Домаћи радници доносили су са собом суву храну, која је била слаба и једнолична. Мензе није постојало, да би се радници у њој хранили, те су се о исхрани сами бринули. На солани је постојала кантина у којој су се могле узети најосновније намирнице: хлеб, маст, сланина, шећер, те су радници узимали по парче слагине, или кувани чај да спреме себи ручак.¹³

Питање изградње солане у Улцињу добија мјеста у ондашњој страначкој борби, која се с времена на вријеме расламсавала, поготово уочи избора. „Црна Гора“ је донијела једну овакву забиљешку о овом питању: „Извјесни пријатељи Демократске странке у Ц. Г. почели су агитовати како је г. Андрија Радовић,

⁹ Инж. Анте Колудровић и Младен Франић, Сол и морске солане, стр. 147 Из истог рада је узета и приложена скица солане.

¹⁰ Исто.

¹¹ Црна Гора, бр. 16, 15 VII 1927.

¹² Исто, бр. 17, 22 VII 1927.

¹³ По сјећању Ника Газиводе, који на солани ради од 1928 године.

њихов кандидат, извршио једно велико дјело подижући огромну солану у Улцињу, која ће коштати преко десет милиона динара. Они могу да агитују, али то већ и дјеца знају да је то заслуга г. др. Стојадиновића, па је незгодно китити се туђим перјем¹⁴.

Извођачи су радије доводили и упошљавали радну снагу са стране, што је изазивало негодовање код мјештана, који су тражили да се упосле на солани, а често нијесу добијали посао. Код становништва у Улцињу могле су се чути ријечи: „На солани се говори мађарски“ Преовлађивало је мишљење да се на солани не може упослити ко није странац. Овакво је мишљење имало основа. јер су на солани већином били упошљени радници са стране — Мађари. О томе је „Слободна мисао“ донијела ову забиљешку: „...сада је одиста потребна пропаганда српскога језика; јер се на „Андријину солану“ у Улцињу већ и не чује други језик осим — мађарског. Како и не би, по Богу браћо, а када су широкогрудни демократи оставили нашу гладну сиротињу, па по мудрости свог вође на Црногорско приморје поред Талијана довели мађарску радну снагу. Када је Андрија онамо врху „своје“ солане, купио куглице, шалио се да ће њу искористити чисто-крвни Црногорци; али се сада већ не шали, док дружину не пушта у опозицију већ се држи вјечно свог начела: „ако не у владу, а оно бар ближе ње“¹⁵ Док су, тако, питање изградње солане користили у предизборној кампањи и страначким борбама вођи демократа, радикала и др., радништво је са надницом од 20—30 динара биједно живјело, боље рећи скапавало. Једва да је могло за то узети минимум најнужнијих артикала без којих се није могло опстати (хљеб, пасуљ, маст, кромпир и сл.). Неорганизованост радника омогућавала је послодавцима да их још више и безбизирније експлоатишу. Пуно радника подлијегало је обољењу од маларије, и многи су морали напуштати посао, често не добивши ни новац који су већ били зарадили. Љекарска интервенција за обољеле раднике била је недовољна, слаба и неблагвремена. Лоше климатске прилике, слаба исхрана, тежак рад, и уопште несређен живот, чинили су положај радника на улцињској солани у читавом периоду њене изградње врло тешким. Радови на солани чешће су прекидани, нешто због слабог времена (зимски период), као и усљед банкротства појединих извођача радова. Незапошљеност и с времена на вријеме прекид радова на солани одражавали су се на живот становништва уопште у Улцињу. „Слободна мисао“ пише о стању у Улцињу 1929 године следеће: „Прошла година није најбоља била; једино су родиле маслине, али опет производат — уље — нема цијене ни пролаза. Радови на солани обустављени су с тога, што је и терен под водом, и што се очекива отварање кредита за даље велике пројектоване

Црна Гора, бр. 16, 15 VII 1927.

¹⁵ Слободна мисао, бр. 274, 14 XII 1927.

радове: водовод и велики насип (бетон) обалом ријеке Бојане — без којих се радова успјех не може у потпуности ни очекивати.

Општинских радова нема... У Улцињу је потпун застој и посјетилац кад види нашу варош — не треба му коментара...¹⁶

Већ 1927 године у Улцињу је било 138 радника, од чега је на шегрте отпадало 55.¹⁷ Овај податак показује да је, иако споро, број радника у Улцињу растао. Горњи број односи се свакако на радништво, које није било упошљено на солани. То су били радници претежно упошљени у занатству, трговини и угоститељству. На солани је радио један број радника-сељака из околних села, један број из самог Улциња, док су гро радника, као што је већ напоменуто, били Мађари. То је доводило до протеста од стране Улцињана- што најбоље илуструје ова биљешка у „Слободној мисли“:

„На Петров дан, ове године, пођох на Бреговију, тамо гдје предузимач, инж. г. Розети, подиже насип (бетон) за осигурање солане. Неколико стотина Маџара неуморно раде. Прођох кроз њих, тамо и овамо, и на моје велико изненађење нађох међу њима (слава Богу) и једног јединог Црногорца (мјештанина).

Колико су среће овом злонарочном крају, особито овдашњем беспосленом радништву, наговјештавали многи народни оци преко ове солане, па, (слава Богу), све то „некако“ излиња као она млетачка обећања Драшку... Било је залуд неколико радника, мјештана, па — чим су дошли Маџари — добише шупљи пасош: „Зашто? — Зато што су „вуку мутили воду уз воду“.¹⁸ Ова чињеница довољно указује да су послодавци нерадо примали радну снагу из мјеста, те је број незапослених радника у Улцињу из дана у дан све више растао. Марта мјесеца 1930 г. наговијештено је да ће радови на солани, који су били обустављени опет отпочети, „који су у сваком погледу циљ опстанка овог најљепшег али и запуштеног краја...“¹⁹

Предузећу „Сиклор“, које је изводило радове на солани 1930 — 1931 године, није пошло за руком да успјешно обавља радове. Оно је запало у кризу и банкротирало 1931 године. Извођач је напустио радилиште не плативши радницима зарађени новац. Радници су протествовали и тражили исплату одрађених надница. Многи радници, не чекајући да се спор оконча, вратили су се кућама. Напокон, радницима је по прегледу и обрачуну учињених радова исплаћена зарада од кауције коју је предузеће имало уложено код инвеститора. Пишући о положају радничке класе у Улцињу „Радничке новине“ доносе ово: „Од мјесеца новембра, међутим, сви послови на овоме градилишту су обустављени. Те

¹⁶ Исто, бр. 10 2 III 1930.

Спасоје Меденица, Привредни развитак Црне Горе 1918—1941, Титоград 1959, стр. 174.

¹⁸ Слободна мисао, бр. 33 10 VIII 1930.

¹⁹ Исто, бр. 12. 16 III 1930.

послове је обављало предузеће „Циклоп“. Али благодарећи разним махинацијама ово предузеће већ од октобра овг. није исплаћивало зараду својим радницима. Због тога радници су западали у све већу беду и гладовања. У новембру предузеће је исплатило један део радничког потраживања, али је истовремено морало да обустави рад. За раднике је тек тада наступило очајно стање. Пошто су туђом кривицом изгубили посао, њима је био ускраћен сваки кредит, што их је изложило правом гладовању у месту где се на другој страни не могу упослити. . . Што је најгоре, радници су, услед велике удаљености, били у безизлазном положају: нити су могли да остану и гладују, нити да ма где отпутују без новца и превозних средстава“.²⁰ Радници су се, у вези са овим обратили за помоћ Радничкој комори у Београду. Посредовањем Коморе код државних власти образована је комисија која је испитала право стање и положај радника на солани. Комора је такође послала једног свог службеника у Улцињ, који је овим радницима раздијелио помоћ од 10.000 динара, те им је омогућено да се највећим дијелом врате својим кућама. Радници који су остали у Улцињу, интервенцијом Коморе, добили су помоћ од Управе државних монопола. Тако је напоскон овај спор, настао између предузећа „Сиклоп“ и радника на улцињској солани, био окончан. Да би потраживања радника била обезбијеђена и њихова права донекле заштићена, посредовањем Коморе образован је у Улцињу Суд добрих људи. „Овome Суду радници су одмах предали тужбе за обезбеђење своје зараде. У овоме послу радницима је помогао референт за инспекцију рада при Банској управи на Цетињу и г. Богдан Вујошевић, апотекар,²¹ који је као незаинтересована личност претседник С. Д. Љ.“²² Радничке новине апелују на раднике у Улцињу да се организују у синдикалној организацији која ће настојати да им пружи пуну заштиту. Радништво у Улцињу „у своме сопственом интересу и опстанку треба што пре да створи своју синдикалну организацију, своју заштитницу“.²³

Чести прекиди радова на изградњу солане, као и мијењање предузећа за извођење радова, доводили су до повећања незапошљености, те је већ 1931 године у Улцињу било 96 незапошљених радника. Од тога је неквалификованих радника било 80; затим обућара 1, пекара 3, зидара 2, морнара 4, ковача 2, минера 2 и шофера 2.²⁴ Дакле, незапошљеност је највише погађала неквалификовану радну снагу. Она се једино могла запослити на

²⁰ Радничке новине, бр. 1, 1 I 1932 (изводи из штампе, Архив ИИ, бр. 7730).

²¹ Богдан Вујошевић, убијен од стране албанских балиста 9 јануара 1944.

²² Радничке новине, бр. 1, 1 I 1932.

²³ Исто.

²⁴ Историски институт НРЦГ, Архив за историју радничког покрета (даље Архив ИИ) бр. 8012/II 1—2 (31).

изградњи солане, што јој је ставом извођача радова било онемогућено.

У току 1931 године настављени су радови на изградњи солане. То је донекле ублажило незапошљеност и тешке економске прилике које су владале у овом крају. О тим радовима „Слободна мисао“ је донијела ово: „У околини Улциња се подиже солана, гдје ће се добити годишње до 4.000 вагона морске соли. Инсталација ће коштати 60.000.000 динара. Ова солана имаће јак утицај на привредни развитак Улциња. У Порто Милена подићи ће се морско пристаниште, гдје могу долазити бродови од 5.000 тона“.²⁵ Приликом посјете Улцињу, априла 1931 г., бан Зетске Бановине Круљ посјетио је и радове на солани.²⁶ Управа је том приликом изнијела да се радови на солани одвијају повољно и да су прилике под којима радници раде добре. Радници, пак, нијесу били у могућности да изнесу свој положај и прилике под којима раде.

У извјештају Трговачко-индустриске и занатске коморе у Подгорици за 1931 годину наводи се да је Улцињ имао 3.740 становника. Улцињ је 1931 г. имао 33 трговачке, 14 угоститељских и 37 занатских радњи.²⁷ У овом периоду запажа се опадање сточарства због исхране, „јер је већи дио најбољих ливада заузела солана“.²⁸ У циљу подизања хотелских објеката и уређења улцињске плаже, на Цетињу је 1931 године основано акционарско друштво „Улцињ“ у циљу унапређења Улциња. Друштво је распологало капиталом од 3.000.000 динара, који је био подијељен на 30.000 акција.²⁹ Изградња водовода такође је престављала горуће питање за Улцињ. У том циљу, у склопу радова на изградњи солане, извођени су радови на довођењу пијаће воде, коју је, Улцињ добио крајем новембра.³⁰

Послије банкротства фирме „Сиклоп“, радове на изградњи солане преузело је предузеће Тунер и Вагнер (1932—1934 г.) Ово предузеће завршило је радове на солани и оспособило је за прву бербу соли у 1935 години. Предузеће Тунер и Вагнер заузело је исти став према радницима као и његови претходници. Оно је настојало да што више искористи раднике продужењем радног дана, закидајући им од ионако малих радница. Услед незапошљености великог броја радника послодавци у Улцињу продужавали су радни дан на 11—12 часова, док су им зараде остајале исте. Поводом тога повјереник Окружног повјереништва из Улциња пише Радничкој комори 24 јуна 1932 године између осталог и ово:

²⁵ Слободна мисао, бр. 32, 9 VIII 1931.

²⁶ Исто, бр. 16, 19 IV 1931.

²⁷ Извјештај Трговачко-индустриске и занатске коморе у Подгорици за 1931 годину, штампарија „Уједињење“, Подгорица 1932.

²⁸ Илустровани званични алманах Зетске Бановине, 1931, стр. 293.

²⁹ Слободна мисао, бр. 17, 26 IV 1931; С. Меденица, Привредни развитак Црне Горе 1918 — 1941, стр. 146.

³⁰ Слободна мисао, бр. 47, 27 XI 1931.

„На име постоји Закон о заштити радника којим је у сваком случају забрањено радити дневно преко 10 часова. Међутим, послодавци који обављају радове у Улцињу, своје раднике приморавају да им раде дневно по 11 и 12 часова, сви они радници који се тога раднога времена не би придржавали, били би одмах отпуштени, те радници, хтјели не хтјели морају се томе покоравати без да се коме жале, а из страха да не би били отпуштени из посла.“³¹ Повјереник Окружног уреда за осигурање радника из Улциња моли Комору да се спроведе „у живот закон о заштити радника, који је, дакле, за Улцињ мртво слово на хартији“.³² Он даље предлаже Комори начин како да се упосли што већи број радника, да би се ријешило питање незапошљености у Улцињу, па излаже: „Тиме би се још учинило да и један велики број још незапошљених радника буде запослен, јер мјесто, рецимо, 500 радника што неки послодавац запошљаје, радећи му дневно по 12 часова, могло би се запослити још 250 (укупно 750) радника радећи дневно по 8 часова, или пак 125 (укупно 625) радника радећи дневно 10 часова. Зар није паметније, поштеније, хуманије и цјелисходније да се у доба овако велике беспослице, која данас влада цијелим свијетом, запосли мјесто једног малог броја један велики број радника; тим прије што им и дневнице нијесу тако велике да се један човјек има рашта толико мучити. Ти људи изнурени великим напором радећи дневно по 12 сати и траћећи у бесцјење своју енергију постају неспособни за привреду, те као такви свакако падају на терет Уреда, који их је дужан за вријеме њихове радне неспособности издржавати“.³³ У вези са овим Радничка комора у Београду предузела је неке мјере како би се радници у Улцињу заштитили од овакве експлоатације. Она је настојала да се скрати дужина радног времена и интересовала се о осталим условима под којима радници раде. Комора извјештава Повјереништво Дубровачког окружног уреда у Улцињу о предузетим мјерама: „У вези с тим извјештавате се да је Комора према вашем извјештају одмах упутила потребну претставку Инспекцији рада Краљевске банске управе на Цетињу и тражила да се у смислу Ваших предлога поступи. Молите се да и Ви са Ваше стране по пријему овога акта одмах пошаљете сличну претставку поменутој Инспекцији и тиме подупрете захтеве Коморе и Ваше који иду у прилог радништва и поштовања прописа постојећих закона“.³⁴ Комора је актом сличне садржине 30 VI 1932 г. извјестила Инспекцију рада Банске управе на Цетињу о положају и приликама под којима раде радници у Улцињу. У том акту се каже да „сви послодавци који обављају радове у Улцињу углавном на изградњи солане приморавају сво-

³¹ Архив ИИ, бр. 8017/II 1—3 (32).

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ Исто.

је раднике да им раде по 11 и 12 часова дневно. Они радници који то не пристају бивају сместа отпуштени“.³⁵ Комора моли Инспекцију рада да испита ове наводе и ако их утврди да предузме мјере „да се рад на пословима у Улцињу обавља од стране радника по 8 часова дневно, односно максимум 10 часова где то закон допушта, а да послодавци ако за то имају потребе и у циљу ублажавања неупослености, евентуално упошљавају по две партије радника.“³⁶ Из овога се види да је послодавцима и даље остављена могућност да одрже десеточасовно радно вријеме. С друге стране, послодавцима је остављено на вољу да ли ће упослити већи број радника из мјеста или не, тако да су радници овом интервенцијом мало добили. Додуше, предузеће Тунер и Вагнер учинило је неке мање уступке радницима, о чему Инспекција рада извјештава Радничку комору 31 августа: „Извештавате се да је Инспекција рада извршила преглед радова „Тунер и Вагнер“, у Улцињу, те издала сва потребна наређења, у погледу удовољења радног времена, станова и прехране као и лекарске помоћи.

За прековремени рад кажњено је предузеће новчано.“³⁷

Предузеће Тунер и Вагнер такође је радије упошљавало радну снагу са стране, што је опет доводило до незапошљености радника из околине. Услови под којима су радници радили код овог предузећа били су врло тешки, а наднице мале, тако да су многи радници који су долазили са стране, по доласку, суочени са условима под којима морају радити, напуштали радилиште и враћали се кућама. У том смислу морала је да интервенише Експозитура Јавне берзе рада из Котора 16 новембра 1932 године код Јавне берзе рада у Београду: „Извјештава се централа, да фирма „Тунер и Вагнер“ која имаде своје предузеће за изградњу солане у Улцињу (Црна Гора) добавља своју радну снагу из даљина и чим стигну на мјесто разочарају се са радом као и својим надницама, тј. раде у блату и то када је лепо време, са узроком наведеног неки радници не прихватају рад а такођер и напуштају без материјалних средстава.

Према наведеном радници су изложени безвредном лутању и без икаквих материјалних средстава и исти се обраћају свакодневно на ову Експозитуру за помоћ.“³⁸

Ови подаци дају јасну претставу о положају радника на изградњи улцињске солане у 1931—32 години. Такав положај довео је до тога да су предузете извјесне мјере у циљу побољшања стања радника, али је све то било још недовољно, па су предузећа и даље наставила ранију праксу у погледу дужине радног дана, зараде, здравствене заштите радника, исхране и другог.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто, бр 8004/II 1—4 (32).

Због слабе исхране и тешких услова на раду, велики број радника у 1932 години боловао је, и то највише од маларије, док су многи радници помрли.

Радничка комора у Београду, фебруара 1933 године, извјештава Социјално одјељење при Банској управи на Цетињу да има у плану да изврши једну анкету у Улцињу „којој је циљ да, на радовима изградње солане, проучи радне и хигијенске прилике за тамошње запослене раднике и одреди мере предохране противу маларичног обољења радника, те да се прошлогодишње масовно обољење и осетно умирање радника не понови и ове радне сезоне“.³⁹ Комора предлаже да би корисно било да Краљевска банска управа пошаље свога претставника да присуствује овој анкети. Она затим предлаже да се у Улцињу боље организује личење обољелих радника и одреди мјере за заштиту радника од маларичних обољења.⁴⁰ Да ли је ова анкета, коју је била предузела Радничка комора, спроведена, није нам познато. Све ове мјере које је предузимала Комора нијесу оживотворене нити благовремено примјењиване на радилишту улцињске солане. Многи радници западали су у дуг, тешко су могли прехранити себе и породицу, изложени су били обољењу од маларије, што је све скупа претстављало праву трагедију за раднике на улцињској солани. Врло је интересантна једна вијест коју је донијела „Слободна мисао“ о самоубиству једног радника на солани. Тај случај пружа могућност доношења закључка да је радник извршио самоубиство због тешких услова под којима је живио. О томе у листу стоји: „23 фебруара тек. год. радник Јован Вукелић извршио је самоубиство на Улцињској Солани, гдје је био запошљен. Родом је био из Хрватске. Узрок његовог самоубиства није тачно познат, а мисли се да је посриједи биједан живот“.⁴¹ Положај радника на улцињској солани изазивао је и сажалење и револт, па су многи настојали и предузимали мјере да им се помогне. У једном чланку о Улцињу, о раду на солани забиљежено је ово: „О солани треба писати много, о раду, о предузећу Тунер и Вагнер које изводи теренске радове. О радницима. О хигијенским условима. О надницама. О акорду. Итд. итд.“⁴² Све то није помогло. Радници, неорганизовани, били су извргнути безочној пљачки предузећа Тунер и Вагнер, а радници у занатству, трговини и угоститељству — пљачки мајстора и трговаца. Општина улцињска такође се била нашла у безизлазној ситуацији. Један податак пред изборе то најбоље потврђује: „Општина улцињска у таквом је тешком економском стању да је доведена на руб пропасти, права рушевина. Од куда тај назадак и кочња сва-

³⁹ Исто, бр. 9391.

⁴⁰ Исто.

Слободна мисао, бр. 9, 5 III 1933.

⁴² Исто, бр. 20, 28 V 1933.

ком напретку, грађани, мислим, могу да назирју, те и треба свим силама у границама закона и настојавати да се томе већ једном стане на пут“.⁴³

За потребе солане предузеће Тунер и Вагнер отпочело је са изградњом водовода, па је дозволило неким селима да се њим користе. Тај моменат приписан је као неко велико добротинство предузећа, о чему је чак и „Слободна мисао“, под насловом „Примјер за похвалу“, донијела сљедеће: „... дозволило је овамошњем становништву, као и школи у Брив. Гори, који су у велико патили у оскудици пијаће воде, да се могу служити са њиховим водоводом, која је доведена на солану. Поред овог предузеће је обећало да ће послјије завршетка радова ставити поменутима на расположење дио водовода код т. з. велике пумпе.

За ову неизмјерну доброту коју су учињели овамошњем становништву као и школи, остајемо им благодарни а овај похвалан примјер нека послужи другима“.⁴⁴

Ово је изнијето као великодушност предузећа према околним селима, а то исто предузеће није им давало упошљење на солани, а уколико је и било запошљених, радили су за тако минималне наднице да су једва могли састављати крај с крајем.

Претсједништво Радничке коморе рјешењем 862 од 10 фебруара 1933 године поставило је за дописника Коморе у Улцињу Богдана Вујошевића, апотекара из Улциња. Комора је Вујошевићу доставила сљедеће овлашћење:

„1. — Да у име ове Коморе врши све интервенције код државних и самоуправних власти за радништво запослено у Улцињу и околини у колико се радници-це њему буду обраћали да им пружи законску заштиту у свим споровима који проистичу из радних односа.

2. — Да у име ове Коморе врши интервенције и код послодаваца у свим споровима који се у радном односу буду јављали између радника-ца и њихових послодаваца у Улцињу и околини.“⁴⁵ Вујошевић је био обавезан да Комору редовно извјештаја о раду и приликама под којима радништво у Улцињу и околини ради, а нарочито да предузме законске мјере за заштиту радника на додијељеној му територији, наглашава се у трећој тачки овлашћења. Вујошевић је 7 марта обавијестио Комору да кад је лијепо вријеме на солани ради око 100 радника, док ће главни радови отпочети током марта.⁴⁶ У току априла и маја предузеће Тунер и Вагнер наставило је радове на солани, али је јуна мјесеца безразложно отпустило све раднике-мјештане упошљене на изградњи солане. О томе је Вујошевић 15 јуна обавијестио Радничку комору телеграмом сљедеће садржине: „Предузеће Тунер отпустило без узрока све раднике из општине улцињске, мо-

⁴³ Исто, бр. 35, 17 IX 1933.

⁴⁴ Исто, бр. 12, 26 III 1933.

Архив ИИ, бр. 8142/1 1—3 (33).

⁴⁶ Исто.

лим хитну заштиту“.⁴⁷ Наредног дана Вујошевић шаље телеграм ове садржине: „Једна половина отпуштених радника није хтјела јуче напустити посао. Фирма дозволила јутрос другој половини наставити рад данас послјије подне.“⁴⁸ О овом поступку предузећа Тунер и Вагнер према радницима из Општине улцињске Вујошевић је детаљно извјестио Комору такође 16 јуна. У извјештају Вујошевић наводи да је предузеће предузело ову мјеру према радницима из Општине улцињске због спора који је настао између предузећа и општинске управе у Улцињу. „Када је радништво, каже се у извјештају, 15 VI ујутру отпочело посао, саопштено му је да исти напусти, пошто дрвени материјал са којим раде групе радника из опћ. улцињске — вароши и околних села која сачињавају политичку цјелину морају предати радницима из других опћина и бановина, који према фирми имају новчаних обавеза, јер је предузећу опћина улцињска заплијенила нови материјал“.⁴⁹ Радници су остали упорни у одлуци да посао не напуштају, па је предузеће на крају било присиљено да раднике прими на рад. Тражено је од предузећа да се радницима надокнади бар нешто од изгубљене зараде, али је предузеће запријетило да ће радници који буду тражили надокнаду изгубљених надница поново бити отпуштени са посла. Вујошевић је предложио предузећу да се образује једна комисија која би утврдила „да ли су радници без разлога отпуштени из посла, само да се на тај начин свети опћини улцињској преко леђа несретних радника, који са овим немају везе нити пак каквог удјела.“⁵⁰ Предузеће, међутим, овај предлог није прихватило. Вујошевић на крају извјештаја каже: „Напомињем, да је према радницима учињено брутално безакоње, које баца у прах цијело радничко заштитно законодавство да на овај начин немогуће је радити на ма каквој њиховој заштити, пошто над предузећем нико не води одговорну контролу и сигнални надзор у односу према радништву, те је радништво стварно остављено на милост и немилост самога предузећа, које увијек нађе начина, да изигра законом загарантовано право. Радник пак принуђен је биједом бити послушно робље, ради коре хлеба, а дописништво Коморе нема моћи да натјера фирму на испуњавање обавеза према радницима.“⁵¹ Поводом отпуштања радника са улцињске солане Радничка комора је тражила објашњење од фирме Тунер и Вагнер. У извјештају који је Комори поднио Инспектор коморе наводи се да је између предузећа и општине у Улцињу избио спор поводом спајања Општине улцињске са Општином мажурско-штојском. Тиме је територија солане припала Општини улцињској и она је

⁴⁷ Исто, бр 8019/II 1—2 (33).

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто.

од предузећа тражила неке општинске намете, од којих је уговором са Управом монопола предузеће ослобођено. Комора је, такође, извијестила Дописништво Радничке коморе у Улцињу о мјерама које је предузела да се спор оконча. Комора извјештава Дописништво да се повратком радника на посао ова ствар може сматрати ликвидираном, а да у духу постојећих закона свако предузеће може да бира које хоће раднике, не водећи рачуна одакле су. „Регулисано је само да се радник не може без кривице с места отпустити и обрнуто, али раскид са претходним отказом може по закону да наступи чак и без навода разлога“,⁵² обавјештава Радничка комора Дописништво у Улцињу. Тако је на крају овај спор окончан без неких већих посљедица. Радници су остали на послу, али оштећени, јер им предузеће није дало надокнаду изгубљених надница. Предузећу је и даље остала могућност да по својој вољи упошљава или отпушта раднике, с тим да отпуштеним радницима претходно откаже посао на 14 и више дана, према категорији особља. Један број оштећених радника тужио је предузеће Суду добрих људи, али је Суд мало могао помоћи у овом погледу, иако је успјешно рјешавао многе спорове између предузећа и радника. Послодавци су настојали на све могуће начине да те одлуке изиграју. Предузеће Тунер и Вагнер и даље је незаконито отпуштало раднике, не исплаћујући им притом њихову зараду. Питање исплате 600 динара раднику солане Тадији Бојанићу, коме је предузеће неблаговремено дало отказ још децембра 1932 године, рјешавало се у току читаве 1933 и почетком 1934 године. Суд добрих људи у Улцињу пресудом бр. 6 од 21 марта 1933 године донио је одлуку да предузеће исплати Бојанићу 600 динара на име надокнаде због неблаговременог отказа. Дописништво је 5 III 1934 пресуду Суда добрих људи доставило Комори у Београду, која је интервенисала код предузећа Тунер и Вагнер да ову суму пошаље како би се ствар окончала. Дописништво је од Суда добрих људи добило објашњење „да има већи број сличних пресуда, као и ова поменутог Бојанића, које нијесу ријешене, пошто је Окружни суд у Бару, а по интервенцији предузећа, затражио све списе има већ неколико мјесеци, а да по истима нијесу донешена рјешења“,⁵³ како извјештава Дописништво Комору поменутиим актом од 5 марта 1934 године. Пошто Суд добрих људи није био у могућности да по овим пресудама ма шта даље уради, Дописништво моли Комору да подјејствује да се радницима досуђени новац исплати. Комора је такође обавијестила Дописништво у Улцињу скрећући му пажњу да је извршилац Суда добрих људи требало „да изврши попис покретности и готовине предузећа и новац би се до сада добио.“⁵⁴ Предузеће Тунер и Вагнер је 16 марта 1934, на захтјев Коморе, одговорило да је садржину писма Коморе саопштило послодавцу у Улцињу и кад

⁵³ Исто, бр. 8148/II 1—10 (34).

⁵⁴ Исто.

добије његов одговор поводом ове ствари, доставиће га Комори. Крајем марта предузеће је обавијестило Комору да је радник Бојанић 31 децембра примио 500 динара наиме свог потраживања за непримљену разлику и прековремени рад „и на тој истој признаници изјавио је да је исплатом ове суме потпуно ликвидирао своје потраживање од предузећа“.⁵⁵ Очигледно је да је предузеће под исплатом 500 динара раднику Бојанићу за непримљену разлику и прековремени рад подразумевало његова потраживања, као и потраживања осталих радника, наиме надокнаде због небаговременог отказа рада. Тиме је предузеће бесправно оспоравало радничка потраживања, у чему је подржавано од Окружног суда у Бару, те су Радничка комора, Суд добрих људи и Дописништво у Улцињу били немоћни у настојањима да заштите интересе радника у солани. Комора је по добијању акта од предузећа Тунер и Вагнер извијестила Дописништво Радничке коморе у Улцињу 29 марта 1934 године да фирма Тунер и Вагнер по пресуди неће да исплати раднику Бојанићу његова потраживања. Тако је овај спор окончан безуспјешно по раднике; њихова потраживања нијесу удовољена иако су њихови захтјеви били оправдани. Постојећи закони о заштити радника ишли су на њихову штету, а не никако да заштите њихова права. Тако су послодавцима биле одријешене руке у поступцима према радницима, који су на радилишту улцињске солане били недовољно организовани у борби за побољшање свог положаја. Поједине акције предузимане за њихово побољшање долазиле су више од појединих људи, зато што радници нијесу били синдикално повезани те нијесу могли организовано иступати у борби за смањење радног дана, повишицу надница и друга питања која су их интересовала.

У другој половини 1933 године на радилишту није било неких конфликта у којима би била потребна интервенција Коморе. Послије спора који је настао због отпуштања радника из Општине улцињске, дописник Коморе Вујошевић предузеће је све мјере да се радници заштите. Он је интервенисао и кодо Инспекције рада при Банској управи, али се Инспекција „приклонила санкцији безакоња јачега“, пише Вујошевић Радничкој комори 19 II 1934 године. Он наводи у извјештају да му је забрањено да обилази раднике на солани, „јер сам знао да ће ме дочекати бајонетима својих стражара“ У извјештају Вујошевић даље пише: „У овом међувремену су неки радници својом физичком снагом издјелствовали своја потраживања од фирме Тунер, а да о тим мањим размирицама ја нијесам био извијештен раније. Стварно сав мој рад састојао се у томе да помогнем радницима у борби од друге немани, која се зове Окружни уред за осигурање радника. То мора и бити тако, кад се по радничким институцијама шире они који са радништвом немају никакве везе“.⁵⁶ Радници

⁵⁵ Исто, бр. 9394.

су се жалили на поступке Окружног уреда за осигурање радника због одбијања хранарине, упућивања на рад још неизлијечених радника и сличних поступака ове институције. Било је случајева да је љекар при Уреду упућивао на рад болесне раднике којима је била потребна љекарска интервенција. Један радник за кога је уредски љекар констатовао да је здрав, кад је прегледан код среског љекара установљено је да му је потребно хитно болничко лијечење код специјалисте. Тај радник је из Дубровника упућен у сарајевску болницу на лијечење. Други радник, који је лијечен у „болници“ у Улцињу, отпуштен је као способан за рад, иако је био згрчене шаке. Он је такође морао ићи у Дубровник ради лијечења. Овакви поступци уредског љекара према радницима који су радили на улцињској солани и играње њиховим животима изазвало је огорчење и осуду од стране радника. Вујошевићу је пошло за руком да раскине уговор између предузећа Тунер и Вагнер и уредског љекара, који је истовремено вршио службу у предузећу и Уреду. Због несавјесног пословања љекара било је случајева да су неки радници и главом платили. Вујошевић износи један такав случај у извјештају, гдје каже: „Ко зна, да није постојала ова необична веза између уреда и предузећа можда би један несретни раднички живот био данас више“.⁵⁷

Усљед лоших временских прилика радови на солани од краја октобра 1933 до почетка марта 1934 године слабо су извођени. Радови су интензивније настављени марта мјесеца, када су почеле да пристижу групе нових радника. Крајем фебруара било их је на радилишту око двије стотине.

Вујошевић је средином 1934 године дао оставку на дописништво Радничке коморе у Улцињу, па се Комори у Београду обратио једном молбом (27 X 1934) за дописника Коморе у Улцињу Бошко Стругар.⁵⁸ Међутим, Комора је одбила његову молбу наводећи да јој више није потребан дописник у Улцињу. Стругар у молби између осталог наводи: „Како познајем радничке прилике у Улцињу — доскором сам вршио дужност Повјереника уреда — сматрам да бих тај посао обављао на задовољство ваше и радника. — Из тих разлога, а и из разлога што ће у Улцињу бити увијек запослена једна маса радништва, мислим да Комора неће имати разлога а да не изађе у сусрет моме потраживању“.⁵⁹ Два дана касније Комора је одговорила Стругару да засада „нема намеру да поставља дописника, и захваљује вам на понуди“.⁶⁰ Укидањем Дописништва у Улцињу онемогућено је радницима да се обраћају Комори, чиме је њихов положај још више погоршан. Дописништво је, износећи поједине преступе предузећа према

⁵⁶ Исто, бр 9389.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Стријељали су га Италијани на Цетињу 5 августа 1942 године.

⁵⁹ Архив ИИ, бр. 9388.

⁶⁰ Исто.

радницима, бар донекле вршило интервенцију и упознавало не само Комору, Инспекцију рада, Окружни уред и сл. већ и јавно мњење о положају радника на изградњи улцињске солане. Дописништво је износило под каквим су хигијенским, здравственим, материјалним и другим условима живјели и радили радници на солани. Такође је износила грубе прекршаје које су вршили послодавци, не поштујући ни најелементарније одредбе и права која су тобоже штитила интересе и права радника. Комора је укидањем Дописништва омогућила послодавцима да још грубље и безобзирније експлоатишу раднике, а радницима је онемогућено да се ма коме обрате у циљу заштите.

Радови на изградњи улцињске солане завршени су 1934 године. Прва берба соли на солани обављена је 1935 г., када је произведено 5 хиљада тона соли. У предратном периоду најбоља берба соли била је у 1938 години. Те године на солани је свакодневно било запослено до 100 радника.⁶¹ У 1939 години радничка надница на солани износила је 32 динара за осмочасовно радно вријеме. Радови су извођени акордом. Произведено је 13.930 тона соли.⁶²

Солана је упошљавала већи број радника за вријеме сезоне (од маја до краја септембра), а поготову за вријеме бербе соли, која обично почиње око 10 августа а завршава се око 10 септембра. У том периоду на солани је радило од 100 до 200 радника највише. Сакупљање соли врши се акордом, „уз установљену цијену по квадрату површине кристализационих базена, која зависи од дебљине инкрустиране соли, положаја квадрата и тврдоће тла, гдје се квадрат налази. На једном квадрату обично раде два радника, који за 8 сати рада могу сакупити и сложити на хрпу 1 квадрат, а добри радници, ако су вјешти послу, и до 2 квадрата соли“.⁶³ До упошљења на солани врло се тешко долазило.⁶⁴ Управа солане радије је упошљавала људе за које је претпостављала да су наклоњени режиму. Уочи избора радницима је стављано до знања да ће, уколико не гласају за владиног кандидата, бити

Слободна мисао, бр. 15, 1 V 1938.

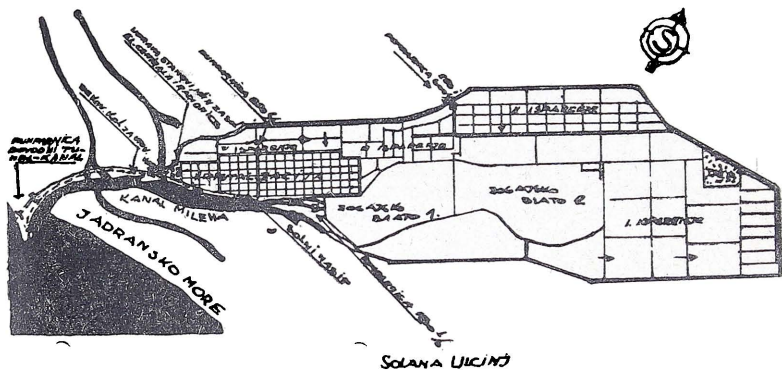
С. Меденица, Приведени развитак Црне Горе 1918 — 1941, стр. 183

⁶¹ Инж. Анте Колудровић и Младен Франић, Сол и морске солане, стр. 147.

⁶² Тешке материјалне прилике присиљавале су људе из околине Улциња, који се нијесу могли уполити на солани, да се с времена на вријеме упошљавају на другим радовима који су извођени у овом крају. Године 1936 извођени су радови на изградњи пута Бар — Улцињ. Једна група радника погодила се с Техничким одјељком на Цетињу да заврши радове, с тим да им се пола новца исплати кад буде завршено пола радова, а остатак по завршетку пута. Радници су навријеме обавили посао, „оставили потпуно недовршене своје прољетне радове, а на жалост да ни до данас нијесмо примили ни једне паре на основу тог рада, па овим путем смо приморани апеловати на надлежне да се ова потраживања што прије регулишу, јер што би било са нама сиромасима када небисмо изишли на одређе-

отпуштени са посла. Послије мајских избора 1935 године управа је отпустила са посла раднике који су гласали за опозициону листу. С тим у вези је и настала код радника парола: „Ко је за владу нек се нада раду, које за Мачека нек за вратима чека“.⁶⁵ Тако је питање опстанка радника на солани зависило од тога да ли ће гласати владиног или опозиционог кандидата.

Из свега се да констатовати да су радници на улцињској солани радили под изузетно тешким условима. Они су били посве незаштићени и препуштени послодавцима. Слаба исхрана, тешки и нехигијенски услови рада, слаб смјештај, маларија, неухман поступак љекара према радницима — све их је то уништавало, тако да су многи и животе оставили на радилишту солане. Под таквим условима радили су радници на нашој највећој солани у земљи у времену од 1927 до 1934 године и опособили је за прву производњу соли 1935 године.

Скица солане узета из књиге *Сол и морске солане*, стр. 148

но вријеме одговарајућој погодби“, пишу они у Слободној мисли, тражећи да им се новац исплати. Иако је комисија Техничког одјељка Банске управе на Цетињу примила пут као исправан, новац им није исплаћен. Они су поново преко Слободне мисли тражили да им се новац исплати, али без успјеха. Затим пишу молбу министру грађевина, у којој између осталог кажу: „Жалили смо се господину Вану писмено и усмено. Молили смо народног посланика Г. Чејовића да интервенише, да нам се новац плати. Све је остало без успјеха, те нам не преостаје ништа друго, него да се овим путем на Вас обратимо и молимо, да изволите наредити да нам се новац исплати. Напомињемо господину министру, да нијесмо од воље радили него од велике муке и невоље, па смо у томе времену оставили све пољске радове и радили на државном путу“ (Слободна мисао, бр. 41, 18 X 1936).

⁶⁵ По сјећању Ника Газиводе.